

УДК: 321.07 + 940.25 + 149.7

В.В. ОКОРОКОВА

РАЦІОНАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ УТОПІЇ XVIII СТОЛІТТЯ В МЕЖАХ ЗАГАЛЬНОЇ ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Окоророва Віра Вікторівна – доцент кафедри всесвітньої історії Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (м.Одеса)

Стаття присвячена дослідженню джерел формування утопічного ідеалу за часів епохи Просвітництва, його відмінності від утопічної думки інших історичних періодів. В результаті аналізу було відзначено раціональне коріння зародження утопії в межах пріоритету ролі Розуму. В якості прикладу просвітницької утопії, яка звеличувала ідею панування розуму в суспільних відносинах, було використано твір англійського мислителя В. Годвіна «Дослідження про політичну справедливість».

Ключові слова: утопія, утопічний ідеал, епоха Просвітництва, раціоналізм.

Статья посвящена исследованию источников формирования утопического идеала, его отличия от утопической мысли других исторических периодов. В результате анализа были отмечены рациональные корни зарождения утопии в рамках приоритета роли Разума. В качестве примера просветительской утопии, которая возвеличивала идею господства разума в общественных отношениях, был использован труд английского мыслителя В. Годвина «Исследования про политическую справедливость».

Ключевые слова: утопия, утопический идеал, эпоха Просвещения, рационализм.

The Article is dedicated to study of the sources of the shaping the utopian ideal, its change from utopian thought other history period. As a result of analysis were a noted rational root of the generation to utopias within the framework of priority dug the Reason. As example to utopias, which exalted the idea a mastery reason labour english of the thinker V. Godvina «Studies was used in public relations about political fairness».

Keywords: utopia, utopian ideal, epoch of the Enlightenment, rationalism.

© В.В. Окоророва, 2012

Постановка проблеми. XVIII століття увійшло в історію філософської та соціально-політичної думки як той історичний час, коли західноєвропейське суспільство переживало значний вибух творчості та пов'язаними з нею жагу перетворень і кардинальних зрушень у тодішньому соціумі. Епоха Просвітництва, як прийнято називати цей час, виявилась історичним та логічним продовженням духовних цінностей епохи Ренесансу, суспільної думки Італії, Англії, Голландії та Франції XVI – XVII століть, яка виробила ґрунтовну філософську концепцію людини в світі. Разом з цим, даний історичний період відзначився ще й значним проявом утопізму, причому на рівні соціально-політичного проекту ідеального суспільного ладу. Особливо за кількістю та масштабністю утопічних проектів вирізняється тогочасна Франція, в якій утопізм найяскравіше виявив свою силу дії в суспільстві під час революційних подій 1789 – 1794 рр. Інакше кажучи дослідження просвітницької утопії сприяє виявленню тодішнього стану суспільної свідомості людини, суспільних відносин, на основі яких формується утопічний ідеал.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Постійна актуалізація даної проблематики обумовлюється ще й широтою прояву вчення філософів-просвітників, їх критики соціальної реальності та спроб створити ідеал досконалого суспільного устрою. Такі вчені, як Е. Я. Баталов, Х. Н. Момджян, М. І. Шадурський виокремлюють утопію XVIII століття як окремий етап в генезі утопічної думки, виявляючи при цьому спільні та відмінні риси з попередніми етапами [2, 4, 8]. Так, напри-

клад, М. І. Шадурський, говорячи про просвітницьку утопію, звертає увагу на тісний зв'язок природи утопічного ідеалу з основними рисами просвітницької ідеології, однією з яких є догмат розуму в пізнанні соціальної дійсності [8, с. 48]. Пізнання стало механізмом усунення невідповідності між існуючими відносинами в державному ладі та вимогами розуму. Просвітники вважали, що нерозумні умови життя спричиняють негативний вплив на «естественную природу» людини, ліквідація такого впливу можлива на протязі пізнавальної діяльності. Ідея повної руйнації старого порядку та побудови суспільства заново, заповнення *tabula rasa* як того вимагає здоровий розум, а не звичай або традиція набула широкого поширення та фундаментального значення у створенні утопічних проектів. Відтак, ми бачимо, що раціональні підвалини просвітницького вчення мали сильний вплив на формування того ідеалу суспільного життя, який у своєму корінні ніс утопічні ознаки, що в подальшому перетворювалися в якийсь значний раціоналістичний проект перетворення існуючого ладу.

Мета дослідження. Виявлення раціональних підвалин формування утопічних проектів епохи Просвітництва, що виражають просвітницьку ідеологію в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як відомо, ядром просвітницької ідеології був культ Розуму, який став одним з лозунгів радикально налаштованих суспільних верств. Саме Розум проголошувався просвітниками надійним засобом оцінення оточуючого середовища, найкращою зброєю

його перевтілення. Будь-яке знання розглядалося як результат практичного досвіду, накопиченням якого незмінно керував розум; прогрес людства зрівнювався з прогресом знання. З цього приводу С. С. Аверинцев за силою прояву європейського раціоналізму знаходив паралелі між аттичною інтелектуальною революцією V – IV ст. до н.е. та всеєвропейською інтелектуальною революцією другої половини XVIII століття як у галузі думки, так і в галузі емоційної атмосфери навколо думки [1, с. 5]. Як вважає дослідник, специфіка енциклопедистів як дійових осіб другої інтелектуальної революції полягає в тому, що вони стоять на межі двох якісно відмінних станів раціоналізму. Це означає не лише те, що в них можуть суперечливо поєднуватися характеристики старого і нового раціоналізму: наприклад, новий зміст виражає себе сугобо в риторичних формах. Це значить, що одні й ті ж самі риси виступають у них як двозначні – одночасно входячи в новий та старий контексти. Пояснюючи дане твердження С. С. Аверинцев звертає нашу вагу на таку схожість: як Д. Дідро в своїй «Енциклопедії» приділяв значне місце «механічним мистецтвам», причому самостійно вивчав ливарство, волочіння проволочи та інше – в іншому випадку за часів античності софіст Гіппій Елейський з'явився перед відвідувачами Олімпійських ігор урозрадному вбранні зробленому від початку до кінця власними руками. Давні філософи не особливо цікавилися «механічними мистецтвами», проте риторика впевнено виставляла ідеал всезнання та всевміння. Дідро, як і у свій час Гіппій, прагнув бути людиною, яка вміє все [1, с. 12].

Крім того, необхідно також додати до означених спільнот ще й те, що як стара, так і нова інтелектуальні революції були тісно зв'язані з політичним фоном. Як і Платон, що шукав шляхів реалізації філософської утопії в сицилійській тиранії, Ксенофонт, який зорієнтувався свої ідеї на реальність пределіністичної монархії, киники, які будували свій ідеал мудреця як відповідність ідеалу самодержавного монарха; Марк Аврелій в якості стоїчного мудреця – істинного правителя, так і в епоху енциклопедистів мислителі, черпаючи досвід античних державних романів, намагалися віднайти і реалізувати свій ідеал досконалого суспільного ладу. Й ось, в часи енциклопедистів, ідеологія «просвітленого деспотизму» викликає до життя цю смислово співвіднесеність фігур філософа та монарха. Недарма Марк Аврелій виступає як улюбленець епохи Просвітництва.

Таким чином, ми бачимо, що раціоналізм просвітницький мав міцне підґрунтя, яке було збудоване попередніми епохами. На відміну від попередніх історичних етапів розвитку суспільної думки, просвітницькому світогляду була властива віра у самовдосконалення людського роду, демократизація суспільного життя та міцна увага до соціального оточення особистості. Сформоване в епоху Просвітництва поняття «громадянин світу» означав ідеал індивіда-носія чистого розуму вільного від національних, конфесійних та верстовних упреджень. Перетворення Розуму у вирішальну силу соціального, культурного та морального прогресу,

в єдиний шлях досягнення «золотого віку» - такою виступає сутність ідеології європейського Просвітництва. Звідси випливає і саме значення назви епохи Просвітництва – розпоширення світла, вигнання темряви звідти, де вона ще залишалася, та перетворення життя людини, суспільства і держави. Саме в цій сфері раціонального засобу осягнення соціальної реальності відбувалось становлення просвітницької утопії, яка несла в собі певний суспільний ідеал та жагу до його здійснення. Грунтуючись на раціоналістському підході просвітницької ідеології до оцінення соціальної дійсності та її взагалі системи пізнання, утопія мала змогу черпати великі «запаси» для будови свого ідеалу, який відповідав би суспільним настроям, бажанням та мріям. Невід'ємний для утопії критицизм вкупі з домінуючим раціоналізмом сприяв створенню саме соціально-політичних або реформаторських проєктів, які передбачали нищівну критику соціальної реальності та формування образу (утопічного ідеалу) досконалого суспільного ладу з абсолютним позитивним перевтіленням. Причому така кардинальна зміна суспільної картини стосувалася не лише суспільних відносин у пропонованій утопії, а й детального регламентування сімейно-шлюбних відносин, системи виховання, які теж повинні були виражати в собі раціональні підвалини. Тому, задля досягнення більшої результативності в процесі вирішення поставленої мети, ми розглянемо соціально-філософську концепцію відомого англійського суспільного діяча та письменника Вільяма Годвіна, а саме його працю «Дослідження про політичну справедливість» (1793 р.), що стала одним із зразків просвітницького раціоналізму.

«Дослідження про політичну справедливість» є працею, в якій найповніше виразилася концепція мислителя, в якій знайшли своє вираження основні політичні суперечки століття. Створена під впливом французької революції та різких змін в соціально-економічному житті Англії, обумовлених промисловим переворотом та аграрною перебудовою країни, ця книга є не лише синтезом ідей, вироблених віком Просвітництва, вона стала обличчям до обличчя з проблемами майбутнього, знаменувала собою вихідну крапку для багатьох думок, які є актуальними й понині [5, с. 401]. Основним принципом «Політичної справедливості» В. Годвіна слугує ідея всемогутнього розуму, яку він послідовно застосовує до вивчення широкого кола проблем. Цікаво, що під поняттям «розум» мислитель розуміє дещо більше, ніж здатність формувати та узагальнювати ідеї на основі почуттів та впливу середовища. Інакше кажучи, Годвін вбачає в розумі імпульс до дії, проводячи думку про те, що розум включає в себе моральність та головне, що проходить стрижневою ниткою праці, є віра в безмежні можливості самовдосконалення, закладені в людській природі. Головним завданням є теоретичне виведення таких суспільних форм, які сприяли б подібному процесу. Так, наприклад, відстоюючи дане твердження, мислитель у своїй праці каже: «Рівність, за яку ми галасуємо, наступає після великого інтелектуального вдосконалення. Такий рішучий переворот у справах людських не може

відбутися до тих пір, поки людський дух не буде високо розвинутим. Зараз людство переживає вік просвітництва, але можна стверджувати, що воно ще недостатньо просвітлене. Під час здійснення намірів про зрівнювання власності може відбутися безлад через непередумані дії. Але незмінну систему цього роду можна встановити лише при спокійній та ясній вірі у справедливість, що взаємно проявляється з вірою у щастя, яке виникне, коли будуть викорінені наші згубні звички. Зроблені без такої підготовки спроби призведуть лише до збентеження. Вони дадуть короткочасний результат, потім наступить нова, ще більш варварська нерівність. Всі люди з недостойними намірами будуть лише чекати зручного випадку, щоб задовольнити жагу до влади чи любов до пошан за рахунок своїх безтурботних сусідів» [3, с. 107]. Виголошуючи відмічені вище ідеї, мислитель не обходить стороною можливе несприйняття його концепції про майбутній суспільний устрій, продовжуючи свої роздуми наступними мислительними судженнями. «Чи можна повірити, що таке велике інтелектуальне вдосконалення виявиться лише передвісником варварства?» - запитує В. Годвін. «Правда, дикуни підвладні тій слабкості, яка зветься безтурботністю. А цивілізовані правителі являють собою картину особливої активності. Розум, гострота дослідження, старанність під час досягнення мети — все це приводить до дії сукупність людських здібностей. Думка породжує думку. Ніщо не зможе окреслити между поступовому розвитку духу, крім гніту. Якщо люди не будуть схильні до гніту, всі вони будуть рівними, незалежними, всі будуть жити у достатку», - відповідає він [3, с. 94]. Тобто, в своїй ідеї В. Годвін вбачає в суспільстві необмежену фундаментальну основу для майбутнього вдосконалення соціуму завдяки вільному розвитку Розуму. Недарма мислитель говорить про те, що за умов панування здорового розуму в суспільстві перестануть існувати несправедливість та інші пов'язані з нею соціальні протиріччя. Причому, в даному випадку Годвін в процесі інтелектуального вдосконалення велику роль надає суспільству, а не якому-небудь окремому індивіду. Людина – істота соціальна й лише в суспільстві вона може досягнути повного морального розвитку. Все, чим людина як розумова істота відмінна від тварини, є результатом існування в суспільстві. Без суспільства людина була б нікчемною, відчувала б нестачу в спонуканнях до вдосконалення. Але важливіше за все – без суспільства наше вдосконалення було б майже безцільне.

Говорячи про форму правління, В. Годвін поділяє всі існуючі форми правління між собою за її впливом на можливість соціального самовдосконалення. Так, монархія у всіх своїх різновидах уявлялась йому «за своєю сутністю продажною», «прокляттям та могилою людської добродійності». Аристократія ж є породженням жорстокого чудовиська – феодалізму та, як і монархія, заснована на неправдивих спадкових різницях та несправедливому розподілі багатства. В силу своїх егалітарних переконань він відкидає аристократичні принципи, згідно з якими «одна родословна людських істот має право в силу свого народження на красу

та добродійність, інша – на дурість, грубість та потворність. Найбільшу досконалість, на яке здатен соціальний порядок, на думку Годвіна, представляє демократія (до речі, в окремих випадках вона теж може слугувати несправедливості). Саме демократія за ідеєю мислителя відроджує в людині свідомість своєї значимості, відкидаючи авторитети та пригнічення, вчить її наслідувати лише веління розуму [3, с. 201].

Більш віддалене майбутнє, коли зникнуть останні залишки політичної влади, Годвін називає «новою ерою людства». В цей період ніхто не буде спрямовувати колеса складного правлячого механізму, не буде збиральників податків, не буде ні флотів, ні армій, ні придворних, ні лакеїв. З метою спрощення механізму управління він пропонує перейти до децентралізованої форми організації суспільства – сукупності невеликих общин на зразок приходів. У таких невеликих общинах менше потреби в організації державної влади, мотивів для внутрішніх зіткнень та прагнення до панування над іншими народами. Община у Годвіна – це група людей, що володіють загальними цінностями. Тому будь-яке питання, поставлене на загальний розгляд, буде безпристрасно вирішене, виходячи лише з міркувань розуму та справедливості. Саме «загальне обговорення» виявляється засобом, за допомогою якого влада держави буде замінюватися владою морального самоуправління, коли не буде місця для впливу суспільства на розум та думки індивідів. Ми бачимо, наскільки суспільний проєкт В. Годвіна пройнятий раціональними засадами. Мислитель збільшує значення розуму надаючи йому роль першоджерела можливого суспільного просвітництва. Розум людини це можливість змінити своє існування на краще. Принцип поведінки розумної людини – це гармонія її особистого блага з благом суспільним. В. Годвін вважав, що коли запанує розум як єдиний законодавець, люди, що мають власність, самі добровільно віддадуть з своєї власності потребуючому все, чого йому не буде вистачати [3, с. 84]. Індивідуальні володіння не будуть повністю зруйновані, вони лише разом з усіма багатствами будуть розподілені за потребами – та все це відбудеться в результаті просвітництва розуму, яке неминуче приведе до морального вдосконалення суспільства.

Крім політичних змін, які можливі завдяки розумовому вдосконаленню суспільства, для мислителя важливим є й належне виховання наступних поколінь, адже гармонія особистих та суспільних інтересів встановлюється в залежності від просвітницького виховання. Тут В. Годвін спрямовує виховання на те, щоб розвинути в кожному ті якості, які заклала в нього природа враховуючи ту обставину, що й інших людей вона наділила «природними» і тому «розумовими» властивостями. Ці властивості слід розвивати у відповідності з ними, в орієнтації на суспільство. В. Годвін говорить, що у такому становищі суспільства, яке ми розглядаємо, завдання навчання будуть сильно спрощеними та зміняться у порівнянні з теперішнім часом. Тоді будуть вважати однаково неправильним перетворення у рабів як хлопчиків, так і дорослих людей.

Справа буде полягати не в тому, щоб передчасно збільшувати чисельність ще не «вилуплених з яєць скороспілок», та й то виключно для того, щоб доставити задоволення й потішити зарозумілість батьків похвалами, що виголошуються про їхніх дітей. Ніхто не буде мучити слабких та неспритних передчасним навчанням, погрожуючи, що, вступивши у дорослі роки, вони відмовляться вчитися. Розум людей буде розвиватися у згоді з обставинами та враженнями, що впливають на нього, не буде підпадати під муки та послаблюватися спробами відлити його в особливу форму. Жодна людська істота не буде змушена учитися чому-небудь, якщо вона не бажатиме того та не бачитиме собі користі та цінності від цих знань; будь-яка людина, в залежності від своїх здібностей, залюбки поділиться спільними поглядами та думками, достатніми для керування й заохочення тих, хто вчиться за своїм бажанням [3, с. 130].

Наведені вище ідеї В. Годвіна стосовно ролі Розуму не просто в соціальному бутті людини, а в процесі перетворення існуючого суспільства, де інтелектуальне вдосконалення привело б до самовдосконалення суспільства, виражають панівний в епоху Просвітництва засіб або метод будови мислителями своєї концепції. Дуже добре вбачається та обставина, яка характеризує просвітиків – це не стійкий набір передумов та умов міркування, а зовсім інше – розумова напруга, пошук шляхів, на яких було б можливе панування справедливого розуму. Методичність – одна з найбільш істотних рис просвітницького розуму, один з проявів його сили: методично послідовне міркування в очах просвітиків – діючий засіб у боротьбі з безглуздостями та нелогічностями суспільної доктрини, а неметодичний розум – це взагалі не розум [7, с. 122]. Дану ідею підтверджує логічність побудови концепції. На світло випливають болючі соціальні питання, суспільні протиріччя, забобони та різні доктрини соціального життя суспільства в цілому. Той ідеал, який обрав для себе В. Годвін, вже в своїй основі містив утопічні ознаки, адже побудова «нового» суспільства неможлива без критики існуючого або його відкидання. Це якраз те, що й спостерігається в «Політичній справедливості» Годвіна – утопічний проект, який пропагував побудову суспільства Розуму або, інакше кажучи, суспільних відносин на раціональних підвалинах. Ми не дарма в якості прикладу джерела обрали твір В. Годвіна, оскільки його «Політична справедливість» розкриває такі характерні для просвітницької утопії риси: по-перше, міцне живлення утопії та її зростання на площині соціокультурної реальності, про що говорить нам жвава критика соціально-економічних відносин не лише В. Годвіним, а й іншими його сучасниками; по-друге, формування утопіч-

ного ідеалу в центрі якого постає взірць досконалого суспільства, створеного завдяки розумовому вдосконаленню соціуму. Саме ця друга обставина показує наскільки раціоналізм міцно оволодів тогочасною ідеологією. В попередні історичні періоди та у наступні ми вже не спостерігаємо серед утопій наявність подібних концепцій, тут уже спостерігаються сцієнтичні утопії. В нашому випадку ми говоримо про соціальну утопію, що пропагує панування Розуму. Подібні риси ми можемо знайти в цей час в ідеях французького філософа М. А. Кондорсе, який у своїй праці «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» надав нам картину історичного розвитку в десятих епохах, де остання, десята епоха в нього показує, до яких всезагальних благ може привести прогрес людського розуму.

Висновки. Проведений аналіз раціоналістичних мотивів просвітницької філософської думки дозволяє відмітити наступні висновки. Насамперед вражає, наскільки просвітницька ідеологія, в корінні якої лежав раціоналізм, охопила майже всі сфери тодішнього світогляду людини. Утопічна думка пережила в цей час період певного вдосконалення, втілюючи в собі основні риси тогочасної суспільної думки. Та навіть не вдосконалення, а крок вище по сходах свого розвитку. Дане твердження цілком достатньо обґрунтовується тим, що утопія перетворюється на справжній реформаторський проект. Прикладом таких соціально-політичних проектів є ідеї Г. Б. де Маблі, Е.-Г. Мореллі, Л. А. Сен-Жюста, Ф. Буасселя та інших тогочасних суспільних діячів та мислителів. Кожен з них проводив по-справжньому нищівну критику суспільних відносин та пропонував в якості взірця свій приклад бажаного ідеального ладу. З іншого боку, поглиблення саме раціоналістичних рис сприяло детальному розгляду з боку тодішніх філософів ролі Розуму як першооснови у будові досконалого суспільства. Й використаний в якості прикладу твір В. Годвіна лише приклад цьому, адже він зумів дуже добре не лише змалювати місце розуму в соціальному бутті людини, але й розкрити ті шляхи, які, на його погляд, ведуть до інтелектуального вдосконалення і, як результат, виходу в світ ідеального. Та головне, що не можна не відзначити, за своїм характером вдосконалення Розуму в проекті В. Годвіна (як і більшості просвітиків) має прогресистський характер. Інакше кажучи, віра у краще майбутнє, яке можливо досягнути, – ось та риса просвітницьких утопій, яка притягувала до них народні маси. Раціональний підхід до вивчення соціальної дійсності, возвеличення Розуму як серцевини людського прогресу виступають визначальними рисами не лише просвітницької утопії, але й епохи в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аверинцев С. С. Два рождения европейского рационализма / С. С. Аверинцев. // Вопросы философии. – 1989. - № 3. – С. 3 – 13.
2. Баталов Э. Я. В мире утопии: Пять диалогов об утопии, утопическом сознании и утопических экспериментах / Эдуард Яковлевич Баталов. – М.: Политиздат, 1989. – 319 с.
3. Годвин В. О собственности / Вильям Годвин; [пер. с англ. С. А. Фейгиной]; под общ. ред. В. П. Волгина; АН СССР. – М.: Издательство АН СССР, 1958. - 260 с. – (Предшественники научного социализма).
4. Момджян Х. Н. Французское Просвещение XVIII в.: Очерки / Хачик Нишанович Момджян. – М.: Мысль, 1983. – 147 с.
5. Просветительское движение в Англии / под ред. Н. М. Мещеряковой. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 445 с.
6. Французская буржуазная революция 1789 – 1794 гг. / под ред. В. П. Волгина, Е. В. Тарле; АН СССР, Ин-т истории. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – 850 с.
7. Французское Просвещение и революция / отв. ред. М. А. Киссель; АН СССР, Ин-т философии. – М.: Наука, 1989. – 271 с.
8. Шадурский М. И. Литературная утопия от Мора до Хаксли: Проблемы жанровой поэтики и семиосферы. Обретение острова / Максим Иванович Шадурский. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 160 с.